

Теоретичні концепції земельної ренти

У статті розглядаються питання земельних відносин у сільському господарстві. Автором досліджено теоретичні погляди вчених щодо природи земельної ренти та умов її виникнення, визначено чинники та механізм формування розмірів ренти, виявлено фактори її зростання.

Ключові слова: земельні відносини, сільське господарство, земельна рента.

В статье рассматриваются вопросы земельных отношений в сельском хозяйстве. Автором исследованы теоретические взгляды ученых на природу земельной ренты и условия ее возникновения, факторы и механизм формирования размеров ренты, определены факторы роста.

Ключевые слова: земельные отношения, сельское хозяйство, земельная рента.

In the article the questions of the landed relations are examined in agriculture. The theoretical looks of scientists are investigational an author in relation to nature of land rent and terms of her origin, factors and mechanism of forming of sizes of rent are certain, the factors of her height are educed.

Постановка проблеми. Певною мірою господарська історія людства – це історія подолання залежності добробуту суспільства від обсягів і якості землі, історія спроб спочатку пом'якшити обмежувальний вплив земельних ресурсів, а потім, завдяки зростанню продуктивних можливостей штучних факторів виробництва і накопичення людського капіталу, перетворити землю на майже нейтральну до ефективності виробництва загальну умову економічної діяльності в країні, власники якої отримують доходи, природа і закономірності встановлення нормальних розмірів яких не мають принципових відмінностей від інших факторних доходів. Історія розвитку економічної науки – це її еволюція поглядів на місце землі у створенні суспільного багатства та природу доходів, отримуваних власниками цього природного ресурсу. Зміна таких поглядів не менш радикальна, ніж зміна економічної ролі земельних ресурсів як чинника ефективності і суспільного добробуту. Виявлення джерел резервів поліпшення соціально-економічної ефективності землекористування в Україні вимагає дослідження загальних закономірностей еволюції ренти землі та її особливостей у сільському господарстві.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. У процесі тривалої еволюції теоретичного осмислення відносин землекористування етапними стали роботи А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, А. Маршалла, В. Парето, М. Туган-Барановського та ін.

Метою статті є дослідження теоретичних поглядів вчених щодо природи земельної ренти та умов її виникнення, виз-

начення чинників та механізму формування розмірів ренти, виявлення факторів її зростання.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення теоретичних поглядів вчених на природу й економічний зміст ренти наведено в таблиці, з матеріалу якої бачимо, що вони мають суттєві відмінності.

Для дослідження ренти зупинимося детальніше на теорії факторних доходів В. Парето. Принципові відмінності цієї теорії від теорії А. Маршалла полягають по-перше, у врахуванні альтернативних, а не реальних виробничих витрат як елементу ціноутворення; по-друге, у визнанні ціноутворювального впливу рентних платежів як необхідного елементу ринкового механізму руху ресурсів (у тому числі – землі) до осередків їх найбільш ефективного використання; по-третє, в універсалізації ренти, відриві її від природних властивостей землі: рента в баченні В. Парето може бути притаманна будь-якому ресурсу. При цьому ціноутворювальна роль ренти зумовлювалася відхиленням реальних процесів руху ресурсів і, відповідно, ціноутворення від ідеальних, властивих чистій конкуренції.

Тому загалом відмінність між баченням ренти А. Маршаллом та В. Парето швидше стосується вихідних умов моделювання економічних процесів: В. Парето, визначаючи ренту, враховував відмінності між ідеальними і реальними умовами руху ресурсів, А. Маршалл такі відмінності ігнорував. За В. Парето, рента – це надлишок, що зумовлюється перешкодами руху ресурсів до осередків їх найбільш ефективного використання. Чим більші перешкоди, які не дозволяють новим ресурсам влитись у певну сферу діяльності і збільшити рівноважну ефективність виробництва в цій сфері, тим вища буде рента. Тому абсолютна обмеженість земельних ділянок кожного рівня продуктивності породжує ренту саме завдяки тому, що обмежує приплив капіталу і праці та вдосконалення виробництва і зростання його граничної ефективності. Збереження розриву між потенційно можливою і фактичною граничною ефективністю дозволяє власникам землі отримувати ренту. Паретіанська умова ефективності виробництва вимагає, щоб відношення граничної продуктивності останніх залучених до виробництва одиниць різних ресурсів було однаковим в усіх господарюючих одиницях, іншими словами, щоб гранична норма заміщення землі певним альтернативним фактором була однаковою у всіх підприємствах.

Наприклад, щодо землі і капіталу цю умову можна формально записати таким чином:

$$\frac{MP_{n1}}{MP_{k1}} = \frac{MP_{n2}}{MP_{k2}} = \dots = \frac{MP_{nm}}{MP_{km}} = MRTS_{nk1} \\ = MRTS_{nk2} = \dots = MRTS_{nkm}, \quad (1)$$

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Економічне значення рентних відносин

Автор	Умови виникнення і природа ренти	Чинники і механізм визначення розмірів ренти	Оренда як елемент механізмів узгодження приватних і суспільних економічних інтересів
1	2	3	4
А. Сміт	Виникає, коли попит на продукти землі (зумовлений чисельністю населення і традиціями споживання) достатньо великий, щоб усю продукцію сільського господарства можна було продати споживачам, які готові заплатити ціни, вищі за необхідні для нормального для певного суспільства відшкодування витрачених праці і капіталу. Рента – як надлишок створеного на землі, завдяки її природним властивостям, продукту над необхідним для нормального відшкодування понесених для виробництва витрат праці і капіталу	Рента визначається як монопольна ціна. Завдяки монопольному становищу землевласників, вона не залежить ані від зусиль щодо покращення землі, ані від необхідного для задоволення землевласників, проте завжди охоплює весь надлишок над необхідним для нормальної винагороди праці і капіталу	У випадку коли продукт землі є невідтворюваним (корисні копалини) і ціни визначаються рідкістю блага за абсолютної обмеженості їх запасів, добробут суспільства зростає за скорочення ренти, що зумовлює суперечливість загальносуспільних інтересів і інтересів землевласників. Але у більшості випадків, коли продукт землі є відтворюваним, а ціна його визначається витратами на виробництво, рента збільшується разом зі зростанням суспільного добробуту. Завдяки тому, що землевласники отримують доходи від приросту інтенсивності використання праці й капіталу на землі, саме їхні інтереси найбільш щільно пов'язані із загальносуспільними, зокрема, розвиток транспортної та торговельної інфраструктури сприяє зростанню ренти з гірших земельних ділянок і водночас поліпшенню забезпеченості населення продуктами харчування та вирівнюванню умов конкуренції між їх виробниками
Д. Рікардо	Виникає через неоднакову продуктивність різних земельних ділянок і нестачу землі вищої якості для задоволення всього попиту на продукти сільського господарства	Рента визначається відмінністю у продуктивності певної земельної ділянки і продуктивністю найгіршої, яку доводиться залучити до виробництва, щоб задовольнити весь обсяг попиту	Залежно від того, забезпечують нововведення приріст продуктивності всіх земельних ділянок (нейтральні щодо ренти новації), кращих (новації, що збільшують ренту), чи гірших (новації, що скорочують ренту), інтереси землевласників можуть бути суперечливими чи єдиними із загальносуспільними, але, враховуючи більш вагомий позитивний вплив на суспільний добробут новацій, що підвищують продуктивність гірших земельних ділянок, здебільшого виникає суперечність між інтересами землевласників і умовами зростання суспільного добробуту за рахунок поліпшення забезпеченості продуктами сільського господарства
А. Маршалл	Виникає завдяки тому, що відмінність у продуктивності певної земельної ділянки і граничної земельної ділянки не пов'язана із зусиллями власника, тож привласнений ним надлишок виробника набуває форми ренти. Так само, як і абсолютна обмеженість земельних ресурсів, що проявляється на макrorівні і забезпечує розрив між суспільною оцінкою граничного продукту і витратами на його виготовлення, не зумовлюється зусиллями власника ресурсу і не є необхідним для утримання його ресурсу в межах галузі	А. Маршалл виділяє практично два механізми формування ренти. По-перше, через диференціацію індивідуальних витрат сільськогосподарських виробників (у тій частині, якою ця диференціація зумовлена не відмінностями їхніх зусиль і витрат, а лише відмінностями у продуктивному потенціалі земельних ділянок, збереження якого не вимагає жодної винагороди власнику) і формування розриву між індивідуальними і граничними витратами виробництва. По-друге, через розрив між оцінкою продукту споживачами і сумою доходів власників виробничих ресурсів, необхідних для їх утримання в галузі	Тією мірою, якою оренда землі як форма землекористування дозволяє досягнути оптимального масштабу типового сільськогосподарського підприємства і, з одного боку, зберегти стимули і зацікавленість усіх учасників виробництва в його найвищій ефективності (що легше за обмеження масштабів виробництва), з іншого – забезпечити умови для застосування прогресивної техніки (здавання про «фабричні ферми») та для реалізації потенціалу талановитих людей завдяки їх вивільненню від рутинної роботи і спеціалізації на вирішенні стратегічних питань бізнесу, що досягається лише за зростання масштабів господарства, оренда забезпечує гармонію суспільних і приватних економічних інтересів у процесі землекористування
В. Парето	Виникає через обмеження, що перешкоджають вільному руху ресурсів до осередків їх ефективного використання та зумовлюють надлишок доходів власників ресурсів над доходами від альтернативного способу використання їх ресурсу	Надлишок факторного доходу у сфері, що захищена від насичення ресурсом технічними чи інституційними бар'єрами, над доходом в альтернативній сфері використання	Тією мірою, якою рентні доходи є елементом ринкових механізмів забезпечення руху ресурсів до осередків їх найбільш ефективного використання, інтереси одержувачів ренти збігаються із загальносуспільними, але в частині надлишку ренти над «платою за неперехід» рента втілює перевищення суспільних витрат над індивідуальними і відбиває недосконалість фактичних умов руху ресурсів

де MP_{n1} – гранична продуктивність землі для першої фірми; MP_{k1} – гранична продуктивність капіталу для першої фірми; MP_{n2} – гранична продуктивність землі для другої фірми; MP_{k2} – гранична продуктивність капіталу для другої фірми; MP_{nm} – гранична продуктивність землі для m -ї фірми; MP_{km} – гранична продуктивність капіталу для m -ї фірми; $MRTS_{nk1}$ – гранична норма заміщення землі капіталом для першої фірми; $MRTS_{nk2}$ – гранична норма заміщення землі капіталом для другої фірми; $MRTS_{nkm}$ – гранична норма заміщення землі капіталом для m -ї фірми.

Якщо існують земельні ділянки, щодо яких гранична норма заміщення землі капіталом неоднакова, то, перерозподіляючи між ними ці ресурси, можна досягти підвищення сукупного продукту. Якщо фермер, в якого гранична норма заміщення землі капіталом менша, передасть останню залучену ним одиницю землі фермеру, в якого ця одиниця землі за продуктивністю еквівалентна більшій кількості капіталу, а в обмін отримає кількість капіталу, достатню для компенсації (збереження незмінними обсягів виробництва) цієї виведеної одиниці землі, то другий фермер зможе збільшити обсяг виробництва за незмінності продукту першого. При цьому у першого гранична продуктивність землі дещо підвищиться, а у другого – зменшиться.

Але в реальності можливості обміну ресурсами обмежені (особливо вагомі такі обмеження щодо землі), отже, поширена ситуація, коли переведення додаткової одиниці певного ресурсу до сфери більш продуктивного використання неможливе. Тоді власник останньої одиниці ресурсу, залученої до цієї (більш продуктивної за інші) сфери отримуватиме доходи вищі, ніж необхідні для утримання його в цій сфері (більші плати за «неперехід»). Саме ці доходи і називатимуться рентними, незалежно від того, який ресурс забезпечив їхнє отримання. Відповідно, обмеження можливостей переходу ресурсу до сфери їх найбільш продуктивного застосування створює передумову отримання ренти як надлишку над доходами, необхідними для утримання ресурсу в певній сфері застосування. Звідси і обґрунтована в межах теорії В. Парето суперечність між інтересами землевласників й загальносуспільними інтересами – особи, які отримують ренту, зацікавлені в обмеженні руху ресурсів і створенні перешкод на шляху поширення прогресу та інновацій, які, зменшуючи економічне значення природних властивостей землі, скорочуватимуть доходи її власників.

Аналогічне бачення поширене в багатьох роботах сучасних авторів. Зокрема, в «Основних проблемах економіки розвитку» знаходимо визначення ренти як «віддачі активу понад його найкращий альтернативний дохід» [1, с. 508]. Серед прикладів, які наводяться в цьому джерелі, доходи працівника, який, опанувавши специфічні знання, цінні для певного підприємства, не може застосувати їх на інших через особливості організації виробничих процесів. Тоді надлишок його оплати над розмірами зарплати, яку могли б запропонувати інші підприємства, і становитиме його ренту від

специфічних знань. Для подальшого дослідження важливо, що з такого тлумачення ренти випливає зацікавленість власника ресурсу у важливій умові реалізації «рентного потенціалу» його ресурсу.

Такою умовою є збереження унікальності свого ресурсу для обраної сфери застосування. Якщо технологічні умови виробництва та властивості ресурсу обмежують можливості збереження такої «унікальності» (ресурс досить універсальний, кожна його одиниця має аналогічні замітники, зміна індивідуальних властивостей кожної одиниці ресурсу або досить витратна, або не спричиняє вагомого впливу на продуктивність виробництва), то для власника залишається лише той шлях реалізації рентного потенціалу свого ресурсу, який розриває зв'язок між зростанням доходів власника і збільшенням внеску його ресурсу в результати виробництва. Це шлях штучного обмеження доступу інших власників аналогічних ресурсів до обраної сфери використання. Щодо орендних відносин у сільському господарстві, прикладом подібного способу максимальної реалізації рентного потенціалу земельної ділянки може бути випадок, коли за допомогою штучно створених перешкод до отримання формальних дозволів і ліцензій, додаткових ускладнень легалізації прав власності обмежується коло земельних ділянок, що можуть бути використані підприємцем-орендатором. Така локалізація ринків оренди землі дозволяє кожному власнику пересічної земельної ділянки отримувати переваги унікальності свого ресурсу як передумови максимальної реалізації його рентного потенціалу.

Рентним потенціалом певної одиниці виробничого ресурсу можна називати надлишок доходів власника ресурсу над доходом від кращої альтернативи його використання, зумовлений, по-перше, перевищенням продуктивності застосування цієї одиниці ресурсу порівняно із граничними умовами використання ресурсу; по-друге, перевищенням оцінки споживачами граничного продукту галузі, порівняно із граничними витратами на його створення, але лише тією мірою, якою це перевищення обумовлене технологічними обмеженнями можливостей виробництва, але не штучними (інституціональними) перешкодами. Тобто рентний потенціал – це паретіанська рента, очищена від інституціонально зумовленої частини надлишку суспільної оцінки цінності граничного продукту галузі над граничними витратами на його виготовлення.

Проілюструємо це положення таким прикладом. Якщо певний продукт через об'єктивні вимоги може вироблятися виключно на деякій групі земельних ділянок і, за існуючих технологій, максимально досяжний обсяг виробництва залишає суспільну оцінку цінності граничного продукту на вищому за граничні витрати рівні, то навіть на найменш ефективній ділянці виникатиме рента, зумовлена надлишком суспільної оцінки граничного продукту над граничними витратами на його виготовлення. Тоді для кожної окремої ділянки цієї групи рента може бути визначена як сума двох різниць. Перша – різниця між індивідуальною продуктивністю цієї ді-

лянки і продуктивністю найменш ефективної ділянки в групі (диференціальна рента). Друга – різниця між граничними витратами на цій найгіршій ділянці і оцінкою цінності граничного продукту цієї групи ділянок споживачами.

Припустимо, що держава, піклуючись про якість продукції і захист споживачів від підробок, законодавчо закріпила право виробляти наш продукт лише за цими ділянками землі. Тепер уявимо, що розвиток технологій зробив об'єктивно придатними для виробництва нашої продукції ще декілька ділянок. Технологічно, за об'єктивними умовами виробництва, це дозволяє збільшити обсяги продукції. Для спрощення припускаємо, що індивідуальні продуктивності нових придатних ділянок однакові та не менші граничної по групі, а на старих ділянках продуктивність не змінилася. Якщо така можливість буде реалізована, диференціальна рента кожної ділянки залишиться незмінною (якщо б нові ділянки мали продуктивність меншу вихідної граничної, то диференціальна рента кожної старої ділянки зросла б), а абсолютна рента скоротиться. Останнє нескладно пояснити – зростання обсягу блага понижує оцінку цінності його останньої одиниці, отже, за незмінності граничних витрат надлишок ціни споживачів над граничними витратами скоротиться. Відповідно, залучення додаткових земельних ділянок скоротило б розміри ренти кожної земельної ділянки. Але поки діє норма, що дозволяє виробництво лише на старих ділянках, нові не можуть бути залучені до виробництва і розміри ренти зберігаються незмінними. Але тепер обмеження обсягів виробництва не технологічні (об'єктивні), а інституціональні – зумовлені недоліками нормативно-правового регулювання. Поки діятиме стара законодавча норма, фактично отримувана рента перевищуватиме рентний потенціал земельних ділянок – певна частина рентних доходів буде породжена вже не технологічними, а інституційними обмеженнями виробництва. Звідси альтернативні способи визначення рентного потенціалу i -ї одиниці певного ресурсу можуть бути формалізовані таким чином:

$$PPI = (P_i - MP) + (MU - MC) = TRI - TRI_a - AN_i = AN_f - AN_i, \quad (2)$$

де PPI – рентний потенціал i -ї одиниці ресурсу; P_i – продуктивність i -ї одиниці ресурсу; MP – гранична продуктивність застосування ресурсу; MU – цінність граничного продукту для споживачів; MC – витрати виготовлення граничного продукту; TRI – сукупні фактичні доходи від застосування i -ї одиниці ресурсу; TRI_a – сукупні доходи від застосування i -ї одиниці ресурсу в найкращій альтернативній сфері застосування; AN_f – фактично отримувані власником i -ї одиниці ресурсу рентні доходи; AN_i – рентні доходи, зумовлені інституціональними обмеженнями обсягів виробництва.

Бачимо, що відмінність між рентою і рентним потенціалом формується лише стосовно тієї частини ренти, що виникає як надлишок суспільної оцінки граничного продукту над граничними витратами на його виготовлення. Стосовно ренти, яка формується як надлишок індивідуальної продуктивності i -ї земельної ділянки над граничною продуктивністю землі

(диференціальна рента), фактичні рентні платежі можуть перевищувати рентний потенціал лише в тих випадках, коли власник i -ї земельної ділянки має вплив на інституціональні умови землекористування, що здебільшого є неможливим. Тому загалом можна вважати, що перевищення фактичної ренти над рентним потенціалом не може пояснюватись індивідуальними властивостями земельної ділянки, воно формується стосовно всієї галузі і відбиває наявність не технологічних (зумовлених специфікою процедур укладання контрактів чи державного регулювання землекористування), а інституціональних обмежень руху землі.

Нині вітчизняні науковці також приділяють значну увагу вивченню проблем ренти і рентних відносин. У праці Б.Є. Кваснюка сформульована позиція, згідно з якою специфіка рентних відносин в Україні полягає, зокрема, в тому, що рентні платежі через механізм цінових диспропорцій вилучаються зі сфери виробництва (де створюються відповідні обсяги нової вартості) на користь сфери обігу (комерційних посередників, що займають позицію між виробниками і споживачами агропродукції, проте не виконують належних для такої позиції функцій). Такі посередники здебільшого не мають у своєму розпорядженні необхідних об'єктів виробничої, транспортної та складської інфраструктури, не створюють механізмів, що полегшували б фінансове забезпечення розвитку агровиробників, не приймають на себе частину ризику, властивого для агровиробництва, проте привласнюють вагому частину створюваної в ньому нової вартості: «Справа в тому, що рента, створена у сфері виробництва, не реалізується безпосередньо, не привласнюється власниками землі, корисних копалин, тобто селянами і державою, а реалізується і привласнюється, здебільшого, в сфері обігу» [2, с. 19]. Таке бачення рентних відносин створює теоретичні передумови для визначення актуальних вимог до засобів нормативно-правової регламентації оренди землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, з таких позицій обґрунтовується необхідність диверсифікації джерел забезпечення виробників агропродукції фінансовими ресурсами для розвитку і вдосконалення організаційно-технічного рівня виробництва. Одним з таких перспективних напрямів пом'якшення залежності агровиробників від комерційних посередників могло б бути поширення механізму застави права оренди земельної ділянки.

У роботах І.Й. Малого рентні відносини розглядаються в контексті розподільчих відносин – як один із механізмів розподілу суспільного продукту і національного доходу. В цьому контексті, за твердженням вченого, принциповим недоліком рентних відносин у вітчизняному сільському господарстві є невідповідність між внеском у створення нової вартості, між об'єктивно потрібними для виконання суспільної функції агровиробництва обсягами ресурсів, між адекватними виробничому навантаженню розмірами винагороди учасників сільськогосподарського виробництва – і часткою доданої вартості, що залишається в розпорядженні виробничих структур сільськогосподарської галузі за результатами роз-

подільчих (зокрема й рентних) відносин. Також згаданий автор звертає увагу на неефективність використання тієї частини рентних платежів, що, згідно з вітчизняним законодавством, вилучається з приватного сектору економіки у вигляді державних й місцевих податків і зборів та має слугувати ресурсною базою для впровадження інновацій, виробничий ефект від яких виходить за межі окремого господарства чи навіть регіону і виявляється в масштабах всієї галузі та національної економіки [3, с. 125].

Погляди багатьох сучасних вітчизняних науковців об'єднує увага до значення приватної власності на землю для формування системи економічних відносин з приводу виробничого використання землі й розподілу продукту, створеного завдяки такому використанню. В роботах [4–7] ця роль відображена в межах концепції абсолютної ренти як механізму реалізації економічного змісту приватної власності на землю. Необхідною умовою такої реалізації В. Андрійчук, А. Гальчинський, В. Мочерний, А. Чухно вважають монополію приватного власника на землю, яка забезпечується поєднанням кількох умов, значення яких по-різному трактується згаданими авторами. Здебільшого до таких умов монополії приватного власника на землю як виробничий ресурс відносять нижчу органічну будову капіталу в сільському господарстві, збереженню якої сприяють різноманітні ускладнення щодо руху капіталу у сфері виробничого використання землі, занижена вартість робочої сили в сільському господарстві, неповторність кожної земельної ділянки щодо можливості постачання продовольства і сировини на певний локальний ринок тощо.

Проте всі вони звертають увагу на вагому суспільну значущість напрямів використання акумульованих через абсолютну ренту коштів для поліпшення забезпечення населення продовольством, тому обґрунтовують необхідність виваженого державного регулювання і контролю за використанням відповідних коштів, незалежно від конкретної форми їх акумуляції (орендні платежі, механізми розподілу і використання прибутків агрофірм чи державні податки на землю, на прибутки сільськогосподарських корпорацій, особисті податки, платежі за землю тощо) для вирішення пріоритетних завдань формування високопродуктивного сільського господарства.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження бачення ренти в економічній теорії, можна зазначити, що земельну ренту слід розглядати як частину доходів, що генеруються в процесі взаємодії агровиробництва і попиту на продукцію цієї галузі. Вона породжується: по-перше, диференціацією індивідуальних і граничних витрат на виробництво продукції, по-друге, необхідністю компенсації власнику землі відмови від переведення її до альтернативного напрямку використання. Основою кількісної оцінки розмірів ренти можуть виступати: по-перше, моделі надлишку виробника. Тоді рента – та частина такого надлишку, що перевищує необхідну компенсацію за додаткові зусилля (витрати), здійснені виробниками для забезпечення зниження своїх індивідуальних виробничих витрат від витрат, властивих граничним умовам обробки землі; по-друге, моделі альтернативних витрат. Тоді рента – це той мінімальний платіж, що стримує власника земельної ділянки від переведення її до альтернативного напрямку використання (плата за неперехід), основою визначення розмірів чого є доходи в «другій кращій» сфері можливого використання.

Література

1. Раух Джеймс Е. Основні проблеми економіки розвитку / Джеймс Е. Раух, Джеральд М. Майер, Антон Філіпенко – К.: Либідь. – 2003. – 688 с.
2. Кваснюк Б.Є. Рента і рентні відносини в Україні / Б.Є. Кваснюк // Економічна теорія. – № 1. – 2004. – С. 9–24.
3. Малий І.Й. Теорія розподілу суспільного продукту: монографія / І.Й. Малий. – К.: КНЕУ, 2000. – 248 с.
4. Економічна енциклопедія: в 3 т. Т. 1 / ред. кол. С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Академія, 2000. – 864 с.
5. Гальчинський А.С. Економічна теорія: підручник для студ. неекон. спец. вищих навч. закл. / А.С. Гальчинський, П.С. Єщенко. – К.: Вища школа, 2007. – 503 с.
6. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств / Василь Гаврилович Андрійчук; Київський національний економічний ун-т. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
7. Чухно А.А. Сучасні економічні теорії: підручник / А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко; за ред. А.А. Чухно. – К.: Знання, 2007. – 878 с.